

THE HYBRID

DESIGNER

1+1=3

Laura de Rijk

Feedback aantekeningen

Feedback Merel & Dirk (2 December)

Termen goed uitleggen, meteen uitleggen.

Expectations? - gelijk uitleggen wat er wordt bedoeld

Puntiger maken, snoeien.

Spaarzaam met citaten. liever in eigen woorden. Beperk tot 1 zin. Zelf goed uitleggen. Leg je gelijk uit waarom je die citaat gebruikt. Zit het in eigen systeem

zijn er Valkuilen voor een hybride ontwerper, of is het 1 iemand die zich verenigd. Is het zo iets simpels? is zo iemand in staat om iets anders te maken?

Persoonlijke ervaring, wat de inhoud is van fotograaf zijn. Iets meer net als bij de term grafisch ontwerp.

je gebruikt iemand z'n perspectief/ foto's voor een grafisch werk.

Confrontatie. meer bewustmaken wat het is om fotograaf te zijn.

Meer over de 'fotografische blik'. Boeken, vooroordelen.

Wat je naar binnenhaalt aan fotografische kennis. Wat het op kan leveren als je er wel bewust van bent, na zo'n opleiding.

Fotograaf die grafisch ontwerp gebruikt, uitgebreider.. "fotografisch oog' vertellen.

Research and Destroy, Daniel van der Velde. - ontwerper niet alleen als ontwerper.

Namen van fotografen die grafisch ontwerper zijn geworden?

Feedback Maarten Cornel (29 November)

interdisciplinair

- wat is een discipline?

- verschil tussen hybride en interdisciplinair.

Omschrijven welk gedeelte uit de term hybride ik uit wil lichten in thesis.

- meer indiepen van Hybride

- Hybride in fotografie en hybride in grafisch ontwerp, vergelijkbaar? Net zo hybride?

- Postmedium denken

- Heeft het verschil ook effect op het werk?

- Thema's vergelijken (Product fotografie en Product grafisch werk bijv.?)

- Beide toegepast werk, zelfde houding, effects maar anders qua uitkomst.

- Hybride mens, iets meer uitdiepen

Differentiatie denken

Feedback Marjan:

- Per stroming kort theorie, persoon en een werk

- Rondvragen voor het gedeelte van hybride ontwerper van nu. invloed van fotografie nu?

- Ook theorie kort algemeen over de verhouding tussen de 2?

- Ewoud, Katrin vragen

0. Inleiding

Als ik straks afstudeer als grafisch ontwerper beheers ik twee disciplines die constant met elkaar verbonden zijn en invloed hebben op elkaar, Fotografie en Grafisch ontwerp. Het zijn van een hybride ontwerper is het startpunt voor mijn scriptie. Ik wil op de witte lijn staan op een voetbalveld tussen twee vakken en op de ijsbaan de middenlijn wegschaatsen. Maar ik wil ook ervan af durven stappen en aan beide kanten er 100% voor gaan om deze tussenlijn constant te vervormen en samen te laten voegen tot iets nieuws en speels. Deze tussenlijn kan een scheiding zijn, een limitatie of laat je 'out of the box denken' en geeft je nieuwe inzichten.

Ik wil in de wereld stappen van enkele hybride ontwerpers van het verleden die mij en andere ontwerpers kunnen inspireren om buiten je grenzen te treden en balans te vinden in de disciplines die je beoefend. Ik wil zien of de manier van kijken bij hun terug te zien is in verschillende werken en invloed heeft op elkaar, en of dit te zien is door het werk te omschrijven. Ik wil dieper ingaan op uitspraken van deze ontwerpers waar zij praten over deze mengvorm en het samenvoegen van verschillende disciplines.

In mijn scriptie zal ik enkele kunstenaars bestuderen die hybride zijn waarbij de technieken invloed hebben op elkaar, en het werk versterkt. Maar ook werk dat in eerste instantie geen gevoel oproept dat het grafisch ontwerp is maar toch van mensen afkomstig is die grafisch ontwerp hebben gestudeerd of meerdere creatieve disciplines beheersen. Is het mogelijk om te zien dat het ene het ander beïnvloed in hun werk? Zijn er regels voor een hybride ontwerper? Of zijn het juist de personen die regels verbreken en spelen met de grenzen van de disciplines.

En als je een fotocamera koopt, ben je dan een fotograaf? Maar ben je dan ook een grafisch ontwerper als je indesign beheert? Als je een keer een postzegel ontwerpt wordt je dan al een ontwerper genoemd? Is het goed om juist hybride te zijn in plaats van vast te houden aan één discipline?

Inhoud

Hoofdvraag:

1+1=3 / De hybride ontwerper

Wat is de invloed van fotografie in de hedendaagse ontwerp wereld?

Is de grafisch ontwerper van nu de hybride ontwerper van de toekomst?

Hoofdstukken:

1. Een mengvorm van disciplines

2. Invloed in het verleden

 2.1 Dada & Constructivisme /

 2.2 Nieuwe fotografie & typografie /

 Paul Schuitema & Piet Zwart

 2.3 Zwitserse School / Josef Müller Brückmann

3. Hedendaagse invloed fotografie in Grafisch ontwerp

 3.1 Hybride ontwerpers van nu

 3.2 Verwachtingen

 3.3 'De meester'

 3.4 Het 'fotografisch' oog

 3.4 (Namen, meningen van ontwerpers nu over de invloed)?

4. Conclusie

1. Een mengvorm van disciplines

Hoe kan je iemand noemen die meerdere disciplines beheert? Je bent een grafisch ontwerper, fotograaf of een beeldend kunstenaar. Maar je kunt ook in allemaal goed werk maken. Dit hoofdstuk richt zich op diverse termen die een relatie hebben met het beheersen van diverse disciplines of 'skills' en de verschillen en overeenkomsten hiertussen.

De term hybride is een combinatie van twee technieken zoals analoog en digitaal. Het wordt ook wel een mengvorm of kruising genoemd. Hybride doet denken aan de hybride auto die aangedreven wordt door twee krachtbronnen. Hybride is altijd een combinatie van twee die samenwerken of samensmelten. Een voorbeeld van hybride bij dieren is een kruising van een schaap en geit, je krijgt dan een gaap. Wat zal je dan krijgen als je een fotograaf kruist met een grafisch ontwerper? Wat ik in mijn thesis wil uitlichten van deze term is het feit dat twee disciplines, twee krachtbronnen samen een persoon aandrijven om het werk te kunnen maken. Ook moderne kunst uit de 21e eeuw wordt steeds vaker hybride kunst genoemd. Hybride kunstvormen breiden de mogelijkheden uit voor experiment en innovatie. Een nieuwe benadering naar disciplines en mogelijkheden.

Een discipline is een bepaalde richting in bijvoorbeeld de kunst. Maar het is ook een rollenspel. Een rollenspel tussen een juf en een leerling, of een rollenspel tussen een fotograaf en een grafisch ontwerper. Discipline houdt ook in dat je jezelf aan het werk kunt zetten om een scriptie te schrijven of op te staan om naar school te gaan. Bij kunstdisciplines vervangen de grenzen steeds meer. Interdisciplinair is een samenwerking tussen verschillende disciplines. Het begrip interdisciplinariteit betekent letterlijk 'tussen de disciplines'. Je beperkt je niet alleen tot je eigen discipline of vakgebied maar er wordt een tussenpositie geceerd. Interessant is dat na een langere periode die combinatie van disciplines zelf ook weer een nieuwe discipline kan worden. Ook het woord

'Multidisciplinair' mag niet ontbreken. Hierbij is het noodzakelijk om kennis te combineren van verschillende disciplines. Maar het grootste verschil met interdisciplinair is dat het een samenwerking is van kunstenaars uit verschillende stromingen zoals een grafisch ontwerper met een architect. Zodra kunstenaars van verschillende disciplines met elkaar gaan werken ontstaat er multidisciplinaire kunst.

Het verschil tussen hybride en interdisciplinariteit is de combinatie van krachtbronnen die samen tot een werk komen tegenover de samenwerking van verschillende disciplines en mensen die tot een werk komen. De term hybride is dus eigenlijk weer een volgende stap. Maar ook de term 'Grafisch ontwerper' is een steeds breder begrip geworden in deze tijd. Het is niet meer enkel boekdrukkunst en letters, het is nu ook een verzamelnaam voor verschillende disciplines bij elkaar. Grafisch ontwerp wordt een mengvorm van verschillende vakgebieden. De grafisch ontwerper is steeds meer de Polymath van de kunst en de Man van alles. Hij of zij bouwt websites, heeft kennis van beeld en werkt zowel analoog als digitaal en beschikt zelf over een printer of verschillende soorten papier.

Een Polymath is een persoon bij wie zijn deskundigheid overspant over een groot aantal verschillende vakgebieden. Het werd gebruikt om grote denkers te omschrijven. In een statement van Leon Battista Alberti staat: 'A man can do all things if he will'. Een basisprincipe waarbij het gaat over dat mensen alle kennis moeten omarmen en hun capaciteiten zo volledig mogelijk moeten ontwikkelen. Een andere optie is "Jack of all trades, master of none". In het Nederlands: "Man van alles, meester van niets". Een stijlfiguur dat verwijst naar een persoon die bekend is met veel vaardigheden, maar geen een in het bijzonder. Maar in het Nederlands heet het ook "Manusje-van-alles", wat eigenlijk meer een klusjesman is die allerlei vaardigheden beheert zoals het verven van een muur.

Een andere nieuwe term die steeds meer past bij deze tijd is Postmedium. Postmedium is een tijd waarin de keuze van het medium er niet meer toe doet.

Mijn interesses liggen bij fotografie en grafisch ontwerp. Even terug naar de term 'discipline'. De discipline fotografie wordt vooral omschreven met subthema's zoals portret, landschap, architectuur fotografie enzovoort. Maar het kan ook de verschillende vormen van lichttoepassing zijn. Wat is nu de discipline grafisch ontwerp? Grafisch ontwerp draait om het ontwikkelen van concepten voor de communicatie. Hierbij worden veel verschillende media gebruikt. De link met drukwerk is iets van het verleden en het pre-digitale tijdperk. Zij oefenen hun beroep op allerlei manieren uit. De discipline grafisch ontwerpen omvat, kortom, alles wat er in het grafisch ontwerpen gebeurt en iedereen die daar een rol in speelt. Beide disciplines zijn toegepast, en hebben dezelfde houding en effecten, maar zijn ze vergelijkbaar als we kijken naar de 'hybride' ontwikkeling?

Zowel grafisch ontwerp als fotografie behoren tot toegepaste kunst. Toegepaste kunst is de esthetische vormgeving van functionele voorwerpen en maken beide gebruik van alledaagse voorwerpen. Beide disciplines hebben dezelfde houding en hetzelfde doel. Maar toch verschillen ze van elkaar. Is de artistieke vrijheid bijvoorbeeld in verhouding als het gaat om toegepaste kunst? De fotograaf moet zich houden aan het beeld wat er verwacht wordt, terwijl de grafisch ontwerper misschien iets meer vrijheid heeft om de elementen voor die poster in balans te brengen.

Is toegepaste fotografie niet automatisch een deel van grafisch ontwerp? Het wordt toegepast op een poster of op een papier wat ontworpen wordt als een object voor het publiek. Een foto komt op een ansicht kaart terecht en verkocht. De toegepaste fotograaf staat dan toch altijd onder de grafisch ontwerper? Zonder de grafisch ontwerper komt de foto niet in een tijdschrift terecht. De fotograaf past wel zijn werk aan zodat het passend is bij het verhaal wat vertelt moet worden.

De fotograaf is hybride door zich aan te passen aan de eisen van de andere disciplines waar het bij wordt toegepast. Ook de fotograaf is constant aan het spelen met de grenzen van de disciplines. Het wordt toegepast in allerlei andere disciplines zoals installaties. De fotograaf en grafisch ontwerper van nu werken in diverse media.

In mijn thesis focus ik vooral op de term 'hybride'. Het laten samenwerken van twee krachtbronnen. In dit geval de twee disciplines fotografie & grafisch ontwerp. De term 'hybride' voelt als de toekomstige term die past bij de ontwerpers van de 21e eeuw. Wat is de invloed van fotografie in grafisch ontwerp nu?

* In het volgende hoofdstuk ga ik kijken naar enkele stromingen/periode waarin fotografie een belangrijke invloed heeft gehad op grafisch ontwerp. Hierbij worden deze twee disciplines gecombineerd om een bepaalde boodschap over te brengen of 'vernieuwing' te creeren. Van Dada/Constructivisme, Nieuwe fotografie & typografie tot de zwitserse school. Per stroming omschrijf ik kort over deze periode en omschrijf ik een persoon/kunstenaar en een werk.

Om daarna vervolgens te kijken naar het hedendaagse en de invloed van fotografie nu in grafisch ontwerp en het zijn van een hybride ontwerper tegenwoordig.

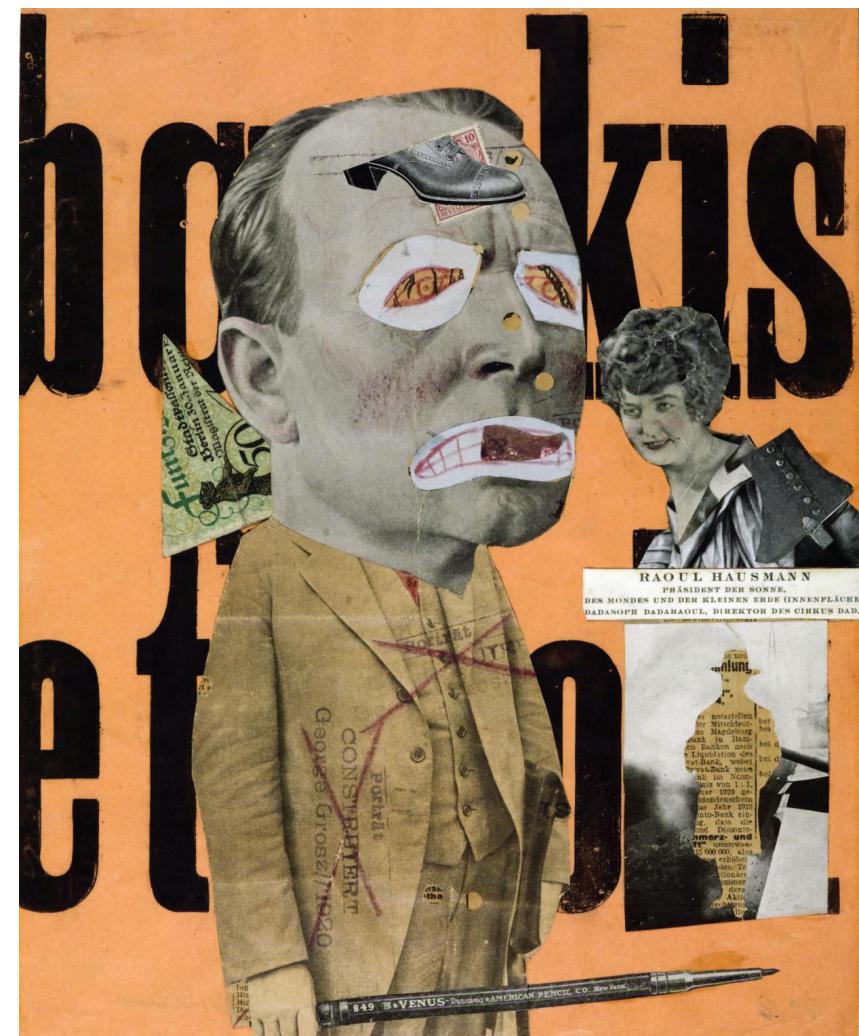
2.1 | Fotomontages van grafisch materiaal. Tijdens de Dada periode (1916-1920) ontwikkelde enkele kunstenaars een nieuwe context om foto's te gebruiken in de vorm van een fotomontage. Om krachtige politieke beelden te creeren kozen ze bekende persfoto's en reorganiseerde ze zo dat hun betekenis radicaal veranderd en een sterke boodschap overbrengen. Deze werken werden samengesteld uit geknipte stukken pers, affiches, catalogi, kaartjes en ander gedrukt materiaal. Grafisch materiaal werd hergebruikt waarbij deze twee krachtbronnen samen de boodschap overbracht van de dadaisten naar het publiek. Door de ontwikkeling in nieuwe printmethodes werden de fotomontages wijdverspreid en vaak gebruikt in reclame en commerciële fotografie.

Raoul Hausmann, een van de oprichters van de Berlijnse Dada groep ontwikkelde fotomontage als een instrument van satire en politiek protest. Volgens de omschrijving wordt de 'kunstcriticus' in de collage aangeduid met een stempel als George Grosz, een ander lid van de groep, het is waarschijnlijk een anoniem figuur uitgesneden uit een magazine. Het duitse bankbiljet achter de nek van de criticus doet ermoeden dat hij wordt gecontroleerd door kapitalistische krachten. De woorden op de achtergrond maken deel uit van een gedicht poster gemaakt door Hausmann die worden opgeplakt op de muren van berlijn. Raoul Hausmann, 'the art critic', 1919-1920. Deze fotomontage is gemaakt met inkt en krijt op een poster met een gedicht.

Er onstaat een sterk statement door de combinatie van druktechnieken en goede bekende "pressfoto's. Door deze op een nieuwe manier te combineren. Het ene versterkt het ander en er onstaat een hybride werk met een boodschap. Diverse disciplines combineren. 1+1=3, de fotomontage in combinatie met het grafisch materiaal wat beschikbaar is maakt een nieuwe boodschap.

<http://guity-novin.blogspot.nl/2011/08/chapter-44-dadaism-meeting-point-of-all.html>

<http://www.tate.org.uk/art/artworks/hausmann-the-art-critic-t01918>

Fotomontage werd voor het eerst toegepast in de dada en constructivisme bewegingen van de jaren twintig. De constructivistische kunstenaars waren nauw betrokken bij de socialistische revolutie in Rusland, en vroege Sovjet-propaganda behoort tot de eerste ontwerpen die de radicale vormtaal van de avant-garde gebruiken in massacommunicatie. In Nederland worden deze technieken toegepast door vormgevers van de Nieuwe Zakelijkheid, zoals Piet Zwart en Paul Schuitema.

Varvara Stepanova, Russian Constructivist 1932

2.2 | 1920 tot 1940 is een belangrijke periode voor zowel typografie als fotografie. De nieuwe typografie en de nieuwe fotografie ontwikkelde zich. Hybride ontwerpers uit deze tijd zijn Piet Zwart en Paul Schuitema. Zij hebben zich ingezet om zowel op fotografisch gebied als op het gebied van grafisch ontwerp vernieuwing te brengen. Ik ga een paar werken omschrijven van hun waarbij zowel fotografie als grafisch ontwerp is toegepast.

Paul Schuitema (1897-1973) was een grafisch ontwerper bedreven in typografie, maken van meubels, architectuur, fotografie, schilderen, lithografie en film. Paul heeft met zijn experimentele gebruik van fotografie een belangrijke bijdrage geleverd aan de Nieuwe Fotografie beweging. Hij staat bekend om zijn innovatieve gebruik van fotomontage en gebruik van kleur. Hij is één van de eerste docenten geweest op de Koninklijke academie voor beeld kunsten in Den-Haag. Hier leerde hij zowel fotografie als 'design'.

Een quote van Paul rond 1927: 'Omdat ik een hekel aan tekeningetjes had greep ik naar de foto'. Bij hem werd de foto gelijkwaardig aan de tekst. Vernieuwing van de fotografie en typografie was noodzakelijk. Paul was een hybride ontwerper die een diversiteit aan disciplines beheerde en op alle vlakken indruk heeft gemaakt of iets heeft achtergelaten. Zijn kennis met beeld, typografie en kleur vallen samen in zijn werk: *Folder, ca. 1928, voor en achterzijde*.

Een andere quote van Paul laat de gedachte zien van deze 'vernieuwing': *Gisteren: artistiek, symbolisch, fantastisch, onmaatschappelijk, lyrisch, passief, romantisch, esthetisch theoretisch, ambachtelijk, m.a.w. 'kunst'*.

Vandaag: *Reeel, direct, fotografisch, zakelijk, concurrerend, argumenterend, actief, actueel, doelmatig, praktisch, technisch, m.a.w. 'werkelijkheid'*.

Vandaag is het ook fotografisch en doelmatig. Fotografie wordt op een doelmatige manier gebruikt in het grafische werk.

Interessant is te lezen dat Schuitema ook momenten van twijfel heeft gekend in het proces van de beeldboeken. Een quote uit het boek 'Paul Schuitema - Dick maan, bladzijde 89:

....Door in het tijdschrift De 8 en opbouw hun twijfels te uiten over de volgens hen te eenzijdige keus voor de Nieuwe fotografie als enig zaligmakend beeldmiddel. De nieuwe Zakelijkheid ging volgens hen ten koste van hun behoefte aan individuele expressie en zij kozen opnieuw voor de getekende illustratie. Schuitema twijfelde kennelijk en ging even met de jongeren mee. Ook in zijn werk kwam korte tijd de tekening terug. Zowel bij hem als de Elffers en Brusse waren de resultaten teleurstellend. In tegenstelling tot Elffers en Brusse keerde Schuitema daarna dan ook op zijn schreven terug.

Het is goed om te lezen hoe hij is omgegaan met deze twijfels, de neiging om mee te gaan met de rest blijft altijd aanwezig maar door zijn eigen pad te kiezen en weer terug te gaan naar zijn eigen visie blijft hij erbovenuit steken.

De beeldboeken van Paul Schuitema laten zien hoe diverse disciplines samenkomen. Zijn eigen kijk op beeld en typografie worden toegepast in deze boeken. Of het een esthetisch resultaat is, ik vind het zelf geen mooie combinatie maar praktisch is het sterk. Deze beelden zijn van: *De Vries Robbe-Betondak* uit ca. 1938. Hierbij maakte hij optimaal gebruik van de beeldende mogelijkheden van de fotografie en de druktechniek. Volgens schuitema ontstonden er sterk ruimtelijke beelden door de combinatie van zwart/wit, steunkleuren en de veelheid aan fotografische close-ups.

Schuitema laat naar mijn mening met zijn werk zien hoe de kennis van verschillende disciplines bij elkaar samen kunnen komen en elkaar versterken in het eindresultaat. De invloed van zijn kennis is te zien in de resultaten.

Piet zwart was een Nederlandse fotograaf, boekbandontwerper, typograaf en industrieel ontwerper. Piet zwart had ook veel contact met zijn collega Paul Schuitema. Piet wordt vaak benoemd als pionier van de moderne typografie binnen Nederland. Zijn werk is herkenbaar door de primaire kleuren, geometrische vormen, herhaalde poord patronen, strakke diagonaal geplaatste lettering en een vroeg gebruik van fotomontage.

In navolging van Laszlo Moholy-Nagy en Jan Tschichold schreef Piet zwart een principiële tekst over de actuele typografie en de rol die de fotografie daarin moest spelen. Niet langer was een foto einddoel, voortaan zou zij onderdeel zijn van een grafisch massaproduct. De tekst van Zwart zou verschijnen in een door hem 'foto-grafisch' verzorgd reclameboek. Helaas durfde de directie de uitgave op het laatste moment niet aan. Dit is een mooi voorbeeld Piet zwart waarbij hij meerdere disciplines wil laten samenkommen. Ook het feit dat hij zelf het boek had willen vormgeven en uitbrengen.

Hieronder staat een pagina uit het Relcemeboek dat Piet zwart ontwerp. De drukkerij schrok erg van de extreme vormgeving. De achtergrondfoto was een lichtblauwe afbeelding van een boek waarbij de bladzijdes omgewogen zijn. Blijkbaar was dit voor de drukkerij te extreem.

Een deel uit zijn tekst, Piet zwart - 1885-1977, bladzijde 148
De nieuwe typografie aanvaardt de mogelijkheden der moderne reproductie-techniek en tracht ze met het zetsel vorm te geven: fototypografie. De oude typografie werkte "vlak": statisch. Indien ze houtsneden of andere illustraties toepaste, deed ze dit decoratief als bijkomstigheid, niet als vormend deel in het gehele zetsel. De toepassing van de fotografie (fotogrammen en fotomontages inbegrepen) als integrerend element in de compositie maakt de nieuwe typografie ruimtelijk werkend: dynamisch. Ruimte en beweging zijn in haar gebied betrokken. Juist in het contrast tussen beiden ligt het actieve element in de compositie.

Het is interessant om hierover na te denken. Het contrast tussen twee verschillende disciplines maakt het werk dynamischer. Een mooi argument voor het verbreden van je grenzen en het combineren van diverse disciplines en de invloed op elkaar.

In het boek: Piet zwart - 1885-1977 door Kees broos staat ook een interessant verhaal op bladzijde 149. Hier vertelt Piet Zwart over zijn fotovisie. Hij benoemd hier 'het fotografisch oog'. Dit vind ik een hele mooie term wat eigenlijk hetgene omschrijft wat al het werk samenbrengt van de verschillende disciplines. Het oog, de manier van kijken is de rode draad die het werk verbind. De beheersing van de technieken in combinatie met deze manier van kijken maakt de persoon en zijn werk.

Vervolgens op bladzijde 151 (3. de betekenis van fotografie) vertelt Piet over fotografie dat het ons de wereld op een geheel nieuwe wijze leert zien. De geschiedenis van de schilderkunst geeft tenslotte niets anders dan de ontwikkeling van het menselijk oog. Hij leert ons hoe de mens op verschillende ogenblikken zijn omgeving heeft bekeken. Hij spreekt liever van een fotovisie. Ook wordt hem gevraagd hoe hij tegenover zijn werk staat, als kunstenaar of als vakman? Hij reageert: Zonder enig voorbehoud, als vakman. Ik moet aan praktische eisen voldoen. Ik ben gelukkig!- verplicht mij telkens aan ander omstandigheden aan te passen.

Het leren van nieuwe technieken om vervolgens toe te passen in een grafisch werk, hier is een voorbeeld waarbij Piet de fotogram heeft toegepast in een poster en affiche voor Schevening Radio uit 1928. Bizar is te lezen dat dit affiche niet werd uitgevoerd. Vanwege de nieuwe techniek of combinatie? Dit voorbeeld geeft een beeld van een ontwerper die buiten zijn grenzen treed en daar ook regelmatig de consequenties van voelt, dat het ontwerp te extreem wordt gezien of 'te nieuw' waardoor het niet wordt gepubliceerd. Toch is het een mooi voorbeeld van de lef om met dit soort nieuwe combinaties te komen, zoals Piet Zwart doet.

Een ander werk van Piet Zwart uit het boek: Piet Zwart [1885-1977] die ik mooi vind om te bestuderen is de foto op pagina 55, Sigaret en as in lichtcirkel uit 1929. Deze foto vind ik een mooi voorbeeld van een 'grafische foto' zonder tekst. De invloed van Piet Zwart's grafische kennis is naar mijn mening duidelijk terug te zien in deze foto. De dynamische lijnen en de compositie van de objecten in balans met wit en zwart. Net nog even een paar objecten buiten de cirkel laten vallen. Hier is het oog van een grafisch ontwerper en fotograaf aan de slag met het totaalplaatje.

In dezelfde setting als de foto met de sigaret en as heeft Piet deze foto geschoten van een paar loden letters uit 1931. Deze foto hoort bij een serie geshoten in de letterzetterij, bedoeld voor het nooit verschenen reclameboek. Bij deze foto wordt een link gemaakt met Paul Schuitema, hij heeft in 1929 twee foto's gemaakt van zetletters getiteld: 'Fotografische experimenten met zetletters'. Wat mooi is om te zien is de foto en het eindontwerp naast elkaar. Diverse disciplines door dezelfde man uitgevoerd. De tekst van de drukker als een diagonaal die de diagonaal van de foto kruist. Het spelen met contrasten zowel in de foto als in de typografie. De ene discipline vult de andere aan in dit werk van Piet Zwart.

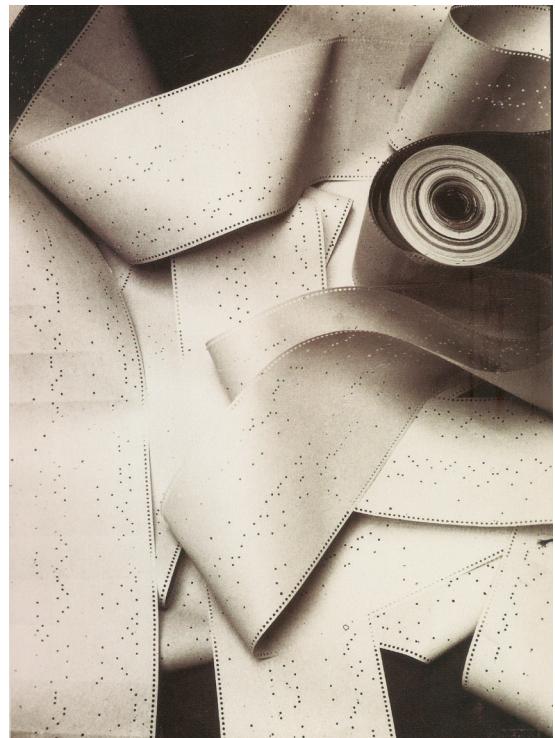

Folder, ca. 1928, voor en achterzijde

Bulb and newspaper, 1928-1930

PAUL
SCHUITEMA

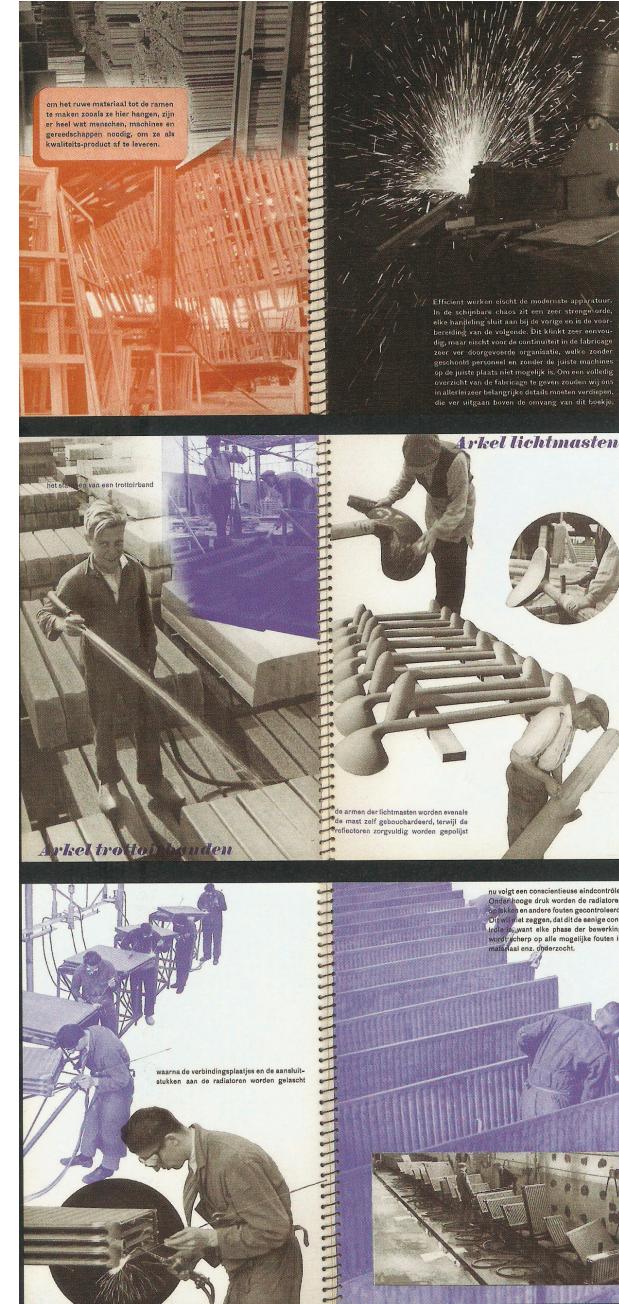

Monotyperol, 1929

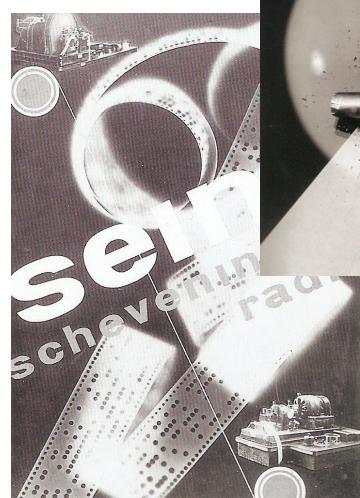
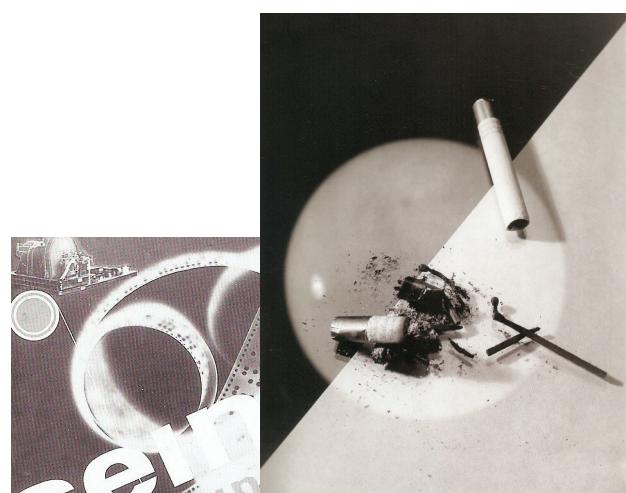
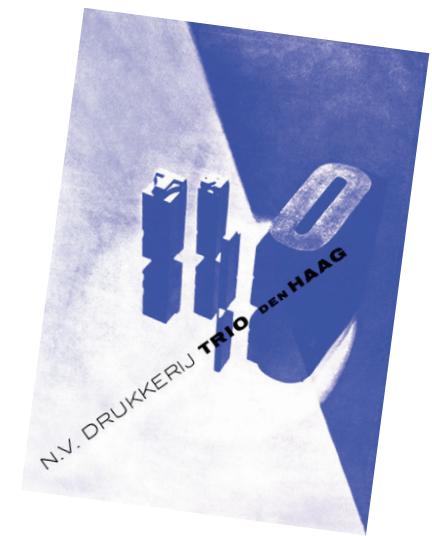
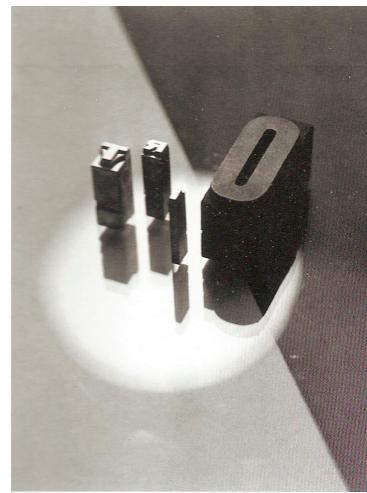
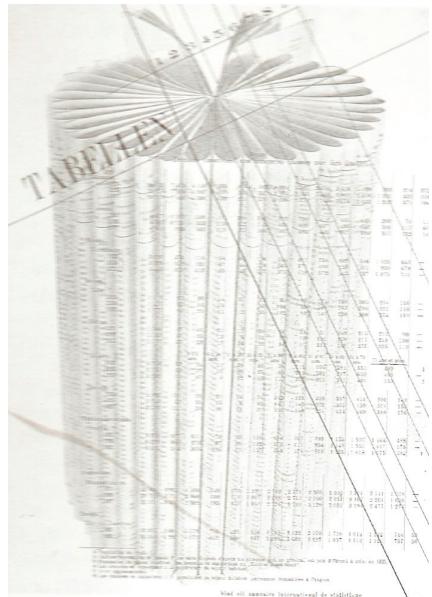

Russische landschappen, 1930

PAUL SCHUITEMA

De Vries Robbe-Betondak uit ca. 1938

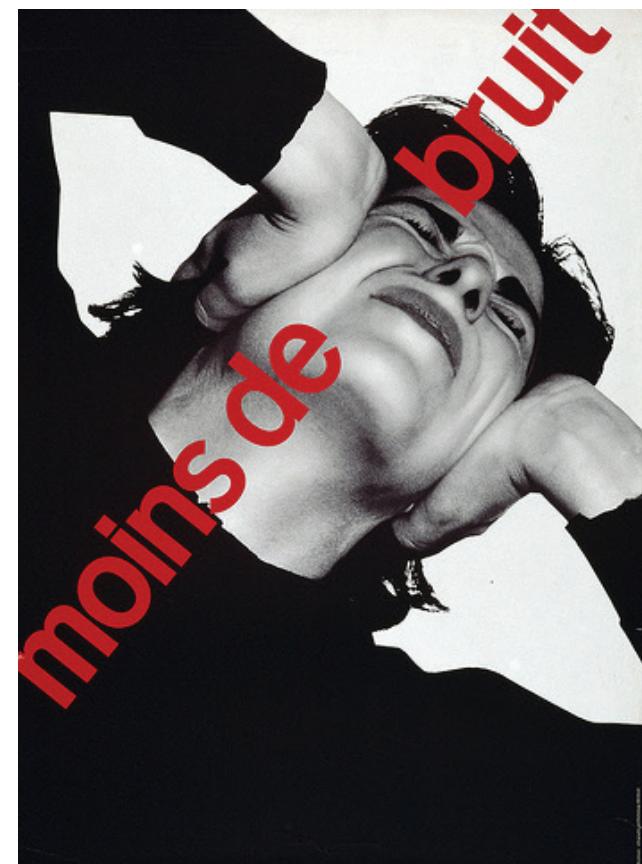

2.3 | De zwitserse stijl, of ook wel de internationale typografisch stijl genoemd, beïnvloedde grafisch ontwerp extreem in de jaren 60 en 70. De fotografie werd gebruikt met hoog contrast en vaak in zwart/wit.

Visuele kenmerken van deze stijl zijn een asymmetrische organisatie en elementen zijn via een grid geplaatst. Objectieve fotografie

- Josef Müller-Brockmann

public awareness poster, 1960.

3. Hybride in deze tijd

Hoe worden deze twee krachtbronnen tegenwoordig aangedreven door de ontwerper? Wie zijn de hybride ontwerpers van nu? Eigenlijk kan je deze vraag anders stellen. Wie zijn er niet hybride tegenwoordig? De grenzen van de disciplines zijn allang niet meer hetzelfde als in het verleden. Het postmedium denken is steeds meer de realiteit. Het medium doet er niet meer toe.

De opleidingen, zoals op de KABK, zijn gericht op het opzoeken van je grenzen en werken op de grenzen van andere disciplines. Die raakvlakken blijven zich ontwikkelen. De studenten van nu zijn de hybride ontwerpers van de toekomst. En zij kunnen meerdere disciplines samen gebruiken als een grote krachtbron voor hun werk. Maar het heeft ook kanttekeningen. De grafisch ontwerper van nu komt daardoor meer onder druk te staan en er wordt steeds meer van hem of haar verwacht. Zij moeten constant reageren op de veranderingen en behoeft voor visuele communicatie.

Hoe val je nu juist op tussen al die hybride ontwerpers? Juist nu is het belangrijk om je te specialiseren op een bepaald gebied. Of moet je meegaan in de stroom en je disciplines juist verbreden? Is die behoeft nu juist gegroeid?

Hoe zit dat met de hybride fotograaf? Ook hij of zij moet meegroeien met de ontwikkelingen binnenin de discipline. Hij of zij past zich aan voor de veranderingen in andere disciplines zoals het internet/digitale media en tijdschriften. Iedereen kan nu een fotocamera kopen, en de mooiste foto's maken met zijn mobiele telefoon. Hoe gaat de professionele fotograaf daar in deze tijd mee om? Er onstaat weer nieuwe stromingen zoals de digitale kunst en fotografie ontwikkelt mee.

Digitale fotografie is de grootste verandering geweest, maar dat wil niet zeggen dat het nu stilstaat. Toch denk ik dat de fotograaf van nu zich juist meer gaan specialiseren in een bepaalde richting om

erboven uit te steken. Door een eigen specialisme te hebben en kennis te hebben over de ontwikkelingen in je eigen specialisme blijf je up to date. Een eigen beeldtaal creeren. Ditgaal monnikenwerk, Photoshop is een tool die zich steeds meer ontwikkelt en een essentieel gedeelte is van fotografie. Het is niet meer het schieten van een plaatje, maar de nabewerking waar de maker vele kanten op kan gaan. Surrealistische beelden bijvoorbeeld.

- Het 'fotografisch' oog / de manier van kijken
- Het alledaagse, voor iedereen zichtbaar maar door niemand gezien. doodgewone objecten en/of situaties
- Vakman, en de kunst om constant te kunnen switchen tussen diverse disciplines.
- Hybride van toen, en van nu?
- Breuk met de traditie.
- De hybride ontwerpers van toen hebben ervoor gezorgd dat wij nu een bredere studie hebben en over de grenzen gaan.
- Hoe meer ik verdiep in deze hybride mensen hoe meer ik het eigenlijk belangrijk vind dat mensen hybride blijven en zich niet vastbijten in een 'titel' of bepaald vak. Het kan wel een gevoel van onzekerheid opwekken dat je jezelf niet kan plaatsen in een bepaald gebied, je grenslijn zal altijd flexibel zijn en zich aanpassen.

* 'het tijdperk van de onoverzichtelijkheid'

http://www.egbg.nl/artikelen/Nederlands/Tegenscript/2008-01_Scriptie_MarkvandenHeuvel.pdf

Kabk Koninklijke Academie
van Beeldende Kunsten
Royal Academy of Art

3.2 Verwachtigen. Ik zag een video over 'expectations' waarbij objecten zich anders gedragen dat je zou verwachten. Een interessant punt om te vergelijken met de verwachtingen van mensen bij verschillende disciplines. Hoe zit dat bij een 'hybride' persoon?

Dit werk van Florent Porta (Motion & Graphic designer) is een goede metafoor voor de verwachten die iemand heeft bij bepaalde objecten of in dit geval disciplines. Een Fotograaf schiet portretten en een grafisch ontwerper maakt posters. Wat verwacht je dan bij een persoon die meerdere disciplines beheert? Een mengelmoes van herkenbare elementen zoals tekst en beeld?

Bij een fotograaf verwacht ik een prachtig portret, en bij een grafisch ontwerper een boek wat tot de details van elke punt en komma is ontworpen tot een meesterwerk. Maar zoals in het filmpje van Florent Porta, dat is wat je verwacht. De fotograaf kan ook een grafisch ontwerper en andersom. De vraag roept in mij op: Kan iemand aan mijn fotografie zien dat ik ook een grafisch ontwerper ben? En kan iemand aan mijn typografische werk zien dat ik ook een fotograaf ben? Verwacht de klant van nu een grafisch ontwerper die 'van alle markten thuis' is? Of heeft de klant juist behoefte aan iemand met een specialisme.

Wat voor een werk verwacht je van een 'hybride' ontwerper? Ik verwacht een balans en goede keuze in welke discipline waarvoor wordt toegepast. Juist door die verwachting te doorbreken en met iets verassends te komen val je naar mijn mening juist meer op. Als hier natuurlijk de ruimte voor is. Iets anders wat ik wil linken aan verwachtingen is het opvolgen van 'regels'. Wat mij betreft zijn regels er altijd al geweest om ook doorbroken te worden. Met name voor iemand die meerdere disciplines beheert is het belangrijk om over de regels heen te durven stappen. Dit is niet volgens het verwachtingspatroon.

Wie zijn de 'hybride' ontwerpers van nu? Eigenlijk zijn de nieuwe generatie grafisch ontwerpers van nu klaargestoomd om al een hybride ontwerper te zijn. Ze kunnen websites bouwen, hebben kennis van fotografie en zijn in staat diverse disciplines samen te voegen. Dit wordt ook meer van de klant verwacht. Een grafisch ontwerper ontwerpt niet alleen meer een boek. Maar er is nog steeds ruimte om je als grafisch ontwerper te specialiseren in een bepaalde richting.

No dinging
No poinging
No buzzing
No ringing
No hooting
No binging
No boinging

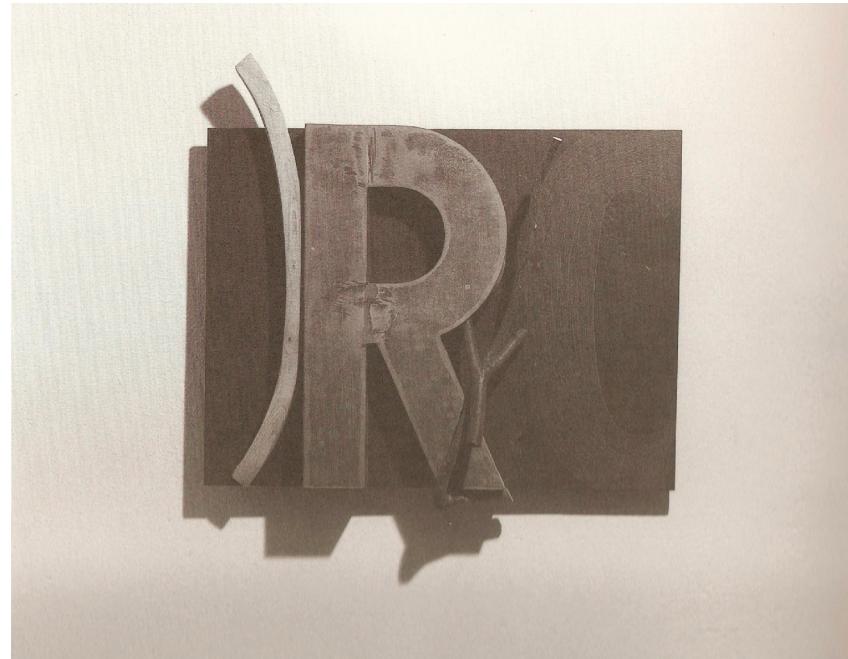
3.1 | 'Meester van alle disciplines. Klaus Baumgartner was een beeldend kunstenaar, grafisch ontwerper en schrijver. Hij was een gedreven, gerespecteerd en geliefd docent bij vele afdelingen op de kunstacademie in Den-Haag. Zoals bij de afdelingen grafisch ontwerpen en beeldende kunst. Klaus was een meester in veel zaken.

Baumgärtner creëerde veelzijdig en gevarieerd werk, zoals grote sculpturen, foto's, collages en schilderijen, en hij wilde niet worden ingedeeld bij een bepaalde kunststroming. Zijn creaties zijn niet conceptueel, maar gebaseerd op dingen die echt bestaan. Baumgärtner observeerde en keek op een unieke manier naar de wereld om hem heen. Zo had hij een voorliefde voor alledaagse dingen, en het gevoel en de geschiedenis hierin en -van. In gebruiksvoorwerpen zag hij bijvoorbeeld sporen van menselijke aanwezigheid, zoals krassen en reparaties, en riepen objecten en materialen herinneringen en associaties bij hem op. Voorwerpen uit zijn omringende wereld isoleerde en bewerkte hij; hij ontdeed ze van hun functie en maakte ze los uit hun oorspronkelijke context, waardoor alledaagse objecten tot iets nieuws werden gemaakt.

Meester zijn in alle disciplines die je beoefend is natuurlijk het uiteindelijke doel waar je naar streeft. Successen op diverse gebieden en geen scheidingslijn die je tegenhoudt om de dingen die je het liefst doet te combineren.

Het is fascinerend om over Klaus te lezen. Ik voel gelijkenissen met mijn eigen interesses en had deze man eigenlijk graag willen ontmoeten. Het is het gedeelte over zijn foto's waar geen mensen op staan maar voornamelijk objecten blijft bij mij het meest hangen. Zelf fotografeer ook liever objecten dan mensen/portretten. Objecten kunnen zoveel vertellen. En daar kan ik mij helemaal in vinden. Het alledaagse als inspiratie voor een hybride ontwerper, daar kan je alle kanten mee op.

Ohne Titel, 1998, Wandobject, Holz, Zink auf Schieferplatte. Deze foto van een werk van Klaus is een mooi voorbeeld waar meerdere disciplines bij elkaar komen. Klaus heeft met alledaagse objecten een sculptuur gemaakt. Het oogt ook grafisch door de grote R en de compositie. Daarnaast heeft hij hoogstwaarschijnlijk zelf de foto geschoten en door het effect met de schaduw ontstaat er een extra laag in het werk. Al deze disciplines hebben invloed op elkaar in het werk. Het is interessant om naar dit werk te kijken wetende dat deze persoon ook geïnteresseerd is in fotografie en grafisch ontwerp. Je probeert te zien wat voor invloed dat heeft op het eindresultaat.

De foto hieronder is door Klaus gemaakt in Berlijn. Je ziet een weerspiegeling van een stuk van een huis in een plas water op de Grond. Om de plas heen zie je een zebrapad, stuk asfalt en een stoep. Een diversiteit aan texturen. De lijn van het huis loopt parallel met het asfalt en de andere stenen. Het laat de manier van kijken zien van Klaus als hij rondloopt en kijkt naar de alledaagse dingen. Ook al is het een foto zijn manier van kijken naar objecten als beeldende kunstenaar heeft naar mijn mening invloed op het zien van deze situatie op straat.

Foto uit het boekje: 'Die waslijnen in de Outer Hebrides.

Zonder titel, 1999, hout/kunststof.

Het 'fotografisch' oog.

...

De alledaagse werkelijkheid is een populair onderwerp bij alle inspiratiebronnen die ik heb genoemd. Laten we eens een paar fotografische werken van hun naast elkaar zetten voor wat gelijkenissen.

- Opzoek naar fotografen die grafisch ontwerper zijn geworden?
- Simon Wald Lawoski
- Erik van der Weijde - fotograaf die zijn eigen boeken/publicaties ontwerpt voor zijn eigen fotografie.
- Eva-Fiore Kovacovsky
- Sarah Illenberger / Carl Kleiner / (Groep hedendaagse fotografen die werk maken voor grafische doeleinden en daar ook bewust over meedenken. Zij reggiseren het beeld. Of is het de grafisch ontwerper?)
- Fotografie als onderdeel van installaties, Lara Almarcegui
-

https://nl.wikipedia.org/wiki/Lijst_van_fotografen
<http://unit.nl/portfolio/creative-direction-styling/martin-oomen/packaging>

Fotografie wordt tegenwoordig heel breed toegepast binnenin grafisch ontwerp.

2.7 | Tijdens mijn onderzoek naar 'hybride' kunstenaars kwam ik ook langs enkele namen waarbij je vraagtekens kunt zetten of het wel terecht is dat er verschillende disciplines bij hun naam vermeld staan.

Anton corbijn is een naam om mee te beginnen. Hij is natuurlijk bekend voor zijn fotografie, maar heeft ook een keer een postzegel ontworpen. Volgens wikipedia is hij dus een 'grafisch ontwerper'. Ja, hij heeft zijn grenzen opgezocht en is er mee gaan spelen. Maar ik vind dit wel een discussie waard. Een grafisch ontwerper zou zich hier behoorlijk aan kunnen ergeren. Maar als je zou vragen waarom hij dan niet een grafisch ontwerper is, word het al lastiger.

Het is hetzelfde als de discussie als je een fotocamera hebt ben je fotograaf, en als je indesign beheeft ben je grafisch ontwerper. Ook die grenzen zijn flexibel en vervaagd. Maar het blijft de kunst om beide disciplines die je beheerst met elkaar in balans te brengen en evenveel aandacht te geven zodat het niet met elkaar botst.

* Postzegels zijn een mooi voorwerp voor deze discussie. Diverse disciplines worden hierbij toegepast om tot een ontwerp te komen. Maar wat mij betreft zijn de postzegels ontworpen door 'echte ontwerpers' zoals Wim Crouwel altijd nog te onderscheiden van postzegels gemaakt door andere 'disciplines'.

Een andere naam die voorbij komt is Picasso. Picasso? Grafisch ontwerper? Ja, volgens wikipedia. En dat niet alleen, hij wordt omschreven als kunstschilder, tekenaar, beeldhouwer, grafisch kunstenaar, keramist en sieraadontwerper. Absoluut een hybride persoon. Maar ook hij heeft een paar posters gemaakt in zijn leven. Picasso is dan niet een bekende grafisch ontwerper maar hij laat wel zien dat hij zijn disciplines goed kan toepassen op een ander vlak. Als je deze poster aan iemand laat zien zonder de naam Picasso erin zullen naar mijn mening genoeg mensen het herkennen als werk van Picasso.

Valkuilen voor de hedendaagse hybride ontwerper, waar moet je je bewust van zijn als hybride ontwerper?

Je moet wel regels blijven stellen. Persoonlijk heb ik altijd momenten gehad dat je het gevoel hebt een keuze te moeten maken tussen de 2 disciplines. Die frustratie kan een valkuil zijn waardoor je een krachtbron gaat blokkeren.

Wie is er tegenwoordig niet hybride? Het kan goed zijn om daardoor toch een specialisme op te zoeken of duidelijk voor jezelf een balans te vinden hoe jij die twee disciplines met elkaar wil laten samenwerken. Er zijn immers geen grenzen.

Een hybride ontwerper is een persoon die twee krachtbronnen beheert, zo simpel is het. Maar het is de kunst om deze twee krachtbronnen zo te combineren dat er iets nieuws ontstaat, een verassende combinatie. Het heeft tijd nodig om die balans voor jezelf te vinden als ontwerper, het kan een valkuil zijn om constant die twee krachtbronnen te gebruiken zonder duidelijk focuspunt. Het bepaald jou manier van werken als ontwerper. Je bent niet verplicht om beide disciplines voor 50/50 te gebruiken bij al het werk dat je maakt, het is de kunst om daarin te variëren en te weten wanneer je je krachten kan gebruiken en wanneer je meer op 1 krachtbron moet focussen. Je bent niet al een hybride ontwerper als je twee diploma's op zak hebt, je bent het pas als je die krachten gaan combineren en je eigen unieke stijl kan creëren als hybride ontwerper. Het is een manier van leven waar je mee moet leren omgaan.

Na mijn studie fotografie kreeg ik een rugzakje vol met kennis mee, maar ik wist nog niet zo goed hoe ik dat kon toepassen tijdens mijn studie grafisch ontwerp. In het begin lag die rugzak in een hoek en lag de focus vooral op grafisch ontwerp en het onderzoeken wat het inhoudt. Maar al gauw kwam ik erachter dat die rugzak sterk invloed heeft op mijn manier van studeren. Mijn fotografische kennis kon ik toepassen tijdens de opdrachten, soms om het werk omhoog te krikken en mijn 'slechte' kennis over typografie te verbergen. Ik gebruikte mijn fotografie om via een omweg toch met een goed

resultaat te komen wat er 'grafisch' uitzag. Om een voorbeeld te noemen als er een lettertype gemaakt moet worden maakte ik ze graag van objecten om dit vervolgens te fotograferen. Ik zag altijd alles in beeld, maar durfde ook soms die rugzak even weer aan de kant te leggen en mijn kennis op onbekende gebieden zoals typografie te verbreden. Steeds meer komt het besef dat mijn kennis van fotografie vaak net even het extra zetje was om op grafisch gebied weer meer kennis te krijgen.

Een studie fotografie is niet enkel het leren van het drukken op een knopje op je camera, en het licht goed zetten. Het creëert een manier van kijken en de kennis om de camera te gebruiken als je 2e oog en om je concepten en ideeën te visualiseren. Je leert hoe je verhalen moet vertellen met enkel beeld in allerlei vormen. Het kijken naar composities en de alledaagse dingen om je heen. Je leert je camera te gebruiken als je 3e oog die jou manier van kijken kan vastleggen.

Een grafisch ontwerper gebruikt geregeld beeld van fotograferen in hun werk alsof het niets is. Maar elke foto is door een 'fotografisch' oog gemaakt en met kennis. Het is een perspectief van een fotograaf die gebruikt wordt door een grafisch ontwerper in bijvoorbeeld een poster.

'Grafische' foto's

Een ander punt wat ik wil uitlichten bij de hedendaagse hybride ontwerper zijn 'grafische' foto's. Dit zijn foto's waarbij ik het zelf altijd moeilijk vind te plaatsen bij een discipline. Het wordt fotografie genoemd maar het oogt grafisch. En waarom?

De Grafisch ontwerper is meestal niet de maker van de foto's en gebruikt iemand anders zijn perspectief of manier van kijken om zijn werk uit te maken. Rugzak mee vanuit studie fotografie waardoor je kritischer kijkt naar beeld in grafisch ontwerp? Als ik naar mijn boekenplank kijk zijn veel boeken foto's die een grafisch tintje hebben. Composities, objecten of een combinatie van technieken. Vaak ook voor magazines of covers zoals voor de Volkskrant magazine of VPRO gids. Ik zal een paar voorbeelden noemen, hedendaagse fotografen die werk maken voor magazines en tijdschriften. Eigenlijk vind ik deze personen ook grafisch ontwerper door het uitdenken van concepten en fotografie als krachtbron om het visueel over te brengen. Ik heb nooit kunnen benoemen waarom ik dit soort werk in deze tijd grafisch vind, misschien omdat het niet alleen het drukken op de knop is zoals Schuitema in de letterzetterij naar composities zocht met zijn camera, maar door de technieken en composities die erbij betrokken zijn. De vormgeving van de foto zelf verbindt het in mijn ogen met grafisch ontwerp. Je ziet een foto met hele bewuste keuzes en een duidelijke communicatie, net zoals een poster. Het mist enkel nog een tekst of doel om als grafisch bestempeld te worden.

3.3. De hybride ontwerper van nu. In dit hoofdstuk wil ik enkele voorbeelden geven van ontwerpers die de twee krachtbronnen tegenwoordig combineren. Fotografie & grafisch ontwerp.

5. * Conclusie

Fotografie wordt vooral toegepast als hybride kunstobject. Als onderdeel van een geheel. Waarbij hybride grafisch ontwerp juist meer omvat. De hybride grafisch ontwerper beheert meerdere disciplines waaronder fotografie.

Waarbij fotografie juist meer hybride is geworden door onderdeel te worden van andere disciplines is grafisch ontwerp juist uitgegroeit tot een hybride alleskunner.

Fotografie is hybride binnendoor de disciplines. Maar grafisch ontwerp is steeds meer een samenvoeging van diverse disciplines. Ook de fotograaf is constant aan het spelen met de grenzen van de disciplines. Het wordt toegepast in allerlei andere disciplines zoals installaties. De fotograaf en grafisch ontwerper van nu werken in diverse media.

Observeren van de alledaagse dingen en de tools gebruiken om het te visualiseren.

De grafisch ontwerper kan steeds meer zelf produceren. Maar ook de fotograaf is in staat om zijn eigen publicaties te maken en te publiceren.

* Deze twee krachtbronnen kunnen sterke politieke boodschappen overbrengen. Door het gebruik van foto's en grafisch materiaal samen.

-Het alledaagse, Hedendaagse kunst

Bronnen - Boeken (nog lezen/bekijken)

Baumgärtner, Klaus. Klaus Baumgärtner, photographs: die waslijnen in de Outer Hebrides. Den Haag: Klaus Baumgärtner, 2009. Tentoonstellingscatalogue.

Blum, Peter and Marianne De Ree. Klaus Baumgärtner. Amsterdam: Steinmetz, 1988. Monografie, Tentoonstellingscatalogue.

Broos, C.H.A. Piet Zwart en PTT. Den Haag: Gemeentemuseum, 1968. Monografie.

Broos, Kees and Piet Zwart. Piet Zwart. 's-Gravenhage: Haags Gemeentemuseum, 1973. Monografie.

Broos, Kees. Piet Zwart, 1885-1977. Amsterdam: Van Gennep, 1982. Monografie.

Clignett, Robine and Eric De Vries. Klaus Baumgärtner. Den Haag: Galerie Ramakers, 2000. Monografie.

De Rijke, Theo and Klaus Baumgärtner. Klaus Baumgärtner. Zürich: Galerie Esther Hufschmid, 1995. Monografie.

Galerie Ramakers. Klaus Baumgärtner. Den Haag: Galerie Ramakers, 2001. Monografie.

Griffioen, Tineke and Michael Latchem. Gerard Kiljan + Paul Schuitema : Graphic designers, Photographers/filmmakers, industrial designers, teachers.

The Hague: Royal Academy of Art, 1996 Tentoonstellingscatalogue.

Haff, Marie Cathleen. Das Halbe ist das Ganze. Berlin: Sutstein, 2008. Monografie.

Heyting, Lien. Klaus Baumgärtner : Bilder / Objekte / Zeichnungen. Galerie zem Specht, 1987. Monografie.

Locher, Hans and Susanne Karau. Klaus Baumgärtner : Photos Berlin. Freiburg im Breisgau: Morat Institut Für Kunst und Kunsthistorische Wissenschaft, 2007. Tentoonstellingscatalogue.

Locher, Hans. Object zonder titel. 2009.

Maan, Dick and Piet Gispert. Paul Schuitema. Rotterdam: Uitgeverij 010, 2006. Monografie.

Sophie, Lisitzky-Küppers, Read Herbert and Aldwinckle Helene. El Lissitzky: Life, letters, texts. London: Thames and Hudson, 1992. Monografie.

Stork, Gijs. Humus. Amsterdam: Art Book, 1996. Monografie.

Storm, Kok and Bruno Hubschmid. Klaus Baumgärtner : Objekte, Bilder, Arbeiten auf Papier. Zürich: Galerie Hufschmid, 1988. Monografie.

Strauss, Bernhard and Eric De Vries. Klaus Baumgärtner : Collages. Den Haag: Galerie Ramakers, 2007. Monografie, Tentoonstellingscatalogue.

Treumann, Otto, Wim Crouwel and Piet Zwart. Piet Zwart : Typotekt. Amsterdam: Stedelijk Museum, 1961. Monografie.

Willems, Gerrit and Eddy Wenting. Klaus Baumgärtner. Zürich: Galerie Esther Hufschmid, 1998. Monografie, Tentoonstellingscatalogue.

Willems, Gerrit, Mensje Van Keulen and Theo De Rijke. De tuin, het atelier: Klaus Baumgärtner, Robine Clignett, Michel Hoogervorst. - - -, 1998. Monografie, Tentoonstellingscatalogue.

<http://kunstvannu.blogspot.nl/p/kenmerken.html>

Bronnen - Websites

<http://www.encyclo.nl/begrip/Grafiek>

<http://www.vandale.nl/opzoeken?pattern=grafiek&lang=nn>

<http://bouillabaiseworkinprogress.blogspot.nl/2010/08/paul-scuitema-berkels-patent-grafisch.html>

https://nl.wikipedia.org/wiki/Piet_Zwart

<http://www.kabk.nl/newsitemNL.php?newsid=0702&cat=04>

<https://www.linkartcompany.nl/kunstenaars/klaus-baumgartner.html>

<https://www.sintlucasantwerpen.be/onderzoek/situering/onderzoeksplatformen-1/de-hybride-ontwerper>

<http://www.klausbaumgartner.com/m/sculpture/>

<http://www.encyclo.nl/begrip/Hybride>

https://nl.wikipedia.org/wiki/Anton_Corbijn

https://nl.wikipedia.org/wiki/Pablo_Picasso

https://nl.wikipedia.org/wiki/Paul_Schuitema

https://nl.wikipedia.org/wiki/Piet_Zwart

http://kabk.ericschrijver.nl/imo/piet_zwart.html

<http://bouillabaiseworkinprogress.blogspot.nl/2010/08/paul-scuitema-berkels-patent-grafisch.html>

<http://www.kabk.nl/newsitemNL.php?newsid=0702&cat=04>

<http://www.kabk.nl/pagewideNL.php?id=0055>

<https://www.linkartcompany.nl/kunstenaars/klaus-baumgartner/a-long-trip-to-teatime-zevenluik.html>

<https://www.sintlucasantwerpen.be/onderzoek/situering/onderzoeksplatformen-1/de-hybride-ontwerper>

https://nl.wikipedia.org/wiki/El_Lissitzky

Bronnen - Overig

Documentaire/film: *Alles Moet Nieuw*, Memphis film & television, 2012
<https://vimeo.com/ondemand/pietzwart>

Bronnen - Overig

Documentaire/film: *Alles Moet Nieuw*, Memphis film & television, 2012

<https://vimeo.com/ondemand/pietzwart>